
De rubriek **PLISA (Platform Literatuur en Samenleving)** belicht jaarlijks initiatieven van onderzoekers die literatuurwetenschappelijk onderzoek ontsluiten voor een publiek buiten de universiteit.

Literatuur, mensenrechten en leesgroepen. Reflecties over een interdisciplinair impactproject

STEF CRAPS

Stef Craps is hoogleraar Engelse letterkunde aan de Universiteit Gent, waar hij het Cultural Memory Studies Initiative leidt. Zijn onderzoeksinteresses liggen in de twintigste-eeuwse en hedendaagse literatuur en cultuur, de trauma- en geheugenstudies, de ecokritiek en environmental humanities, en de postkoloniale en dekoloniale theorie. Hij is auteur en redacteur van talrijke publicaties over onderwerpen als ecologisch verdriet, klimaatfictie, dekolonisatie, traumaliteratuur en de herinnering aan de Holocaust in transcultureel perspectief.

Literatuur, mensenrechten en leesgroepen. Reflecties over een interdisciplinair impactproject

STEF CRAPS

Dat literatuur kan fungeren als een krachtig instrument voor maatschappelijke bewustwording en verandering is een te koesteren gedachte te midden van de polycrisis die de wereld doormaakt. Als geëngageerde literatuurwetenschapper leek het mij zinvol om in te zetten op het vergroten van de sociale impact van mijn onderzoeksobject én het onderzoek ernaar door het debat erover te voeden en aan te zwengelen via een bijzondere vorm van *public outreach*. In 2021 nam ik samen met mijn UGent-collega en jurist Eva Brems het initiatief om een impactproject op te starten rond literatuur en mensenrechten. Dat project heeft als doel begeleiders van leesgroepen voor volwassenen in Vlaanderen en Nederland hulpmiddelen aan te reiken om aan de slag te gaan met literatuur waarin mensenrechtenthema's een prominente rol spelen.

Het gaat om korte, toegankelijke, mooi vormgegeven en geïllustreerde dossiers over belangwekkende literaire werken. De dossiers bieden achtergrond bij de auteur: wie is die persoon, en hoe past dit werk in zijn of haar oeuvre? Ze beschrijven de mensenrechtenthematiek die in het werk wordt behandeld op een behapbare manier en met oog voor de historische context. En ze gaan in op de literaire verwerking ervan: welke literaire technieken worden aangewend om de lezer inzicht te verschaffen in de behandelde mensenrechtenthematiek, om bepaalde gevoelens op te wekken enz.? Ze bevatten ook mogelijke discussievragen en/of relevante citaten uit recensies voor zover die voorhanden zijn, met name passages die een nieuw licht werpen op de tekst of als uitgangspunt voor discussie kunnen dienen. Daarnaast worden er suggesties gedaan voor verdieping: bronnen van allerlei aard (boeken, artikels, video's, podcasts enz.) die verdere toelichting geven bij het werk of de erin behandelde mensenrechtenthema's. De dossiers kunnen gratis worden gedownload in pdf-formaat (Brems & Craps 2022). Op die manier willen we leesgroepbegeleiders stimuleren om literatuur over mensenrechten te bespreken en hen ondersteunen bij de voorbereiding van leesgroepbijeenkomsten over die werken.

Het project is ontstaan in de schoot van het UGent Human Rights Research Network (HRRN), een interdisciplinair onderzoeksconsortium dat alle expertise op het vlak van

mensenrechten bundelt die aan de UGent aanwezig is. Het HRRN brengt tal van academici samen uit verschillende wetenschapsdomeinen en met uiteenlopende achtergronden wier onderzoek draait rond, of raakvlakken heeft met, mensenrechten. Zodoende wil het HRRN interdisciplinaire samenwerking daaromtrent bevorderen en sociale impact genereren.

Op een oproep onder de leden van het consortium om voorstellen te doen voor literaire werken die in onze geplande reeks zouden passen kwam er behoorlijk wat respons. Aangezien er – voor zover ons bekend – slechts weinig anderstalige leesgroepen actief zijn in het Nederlandse taalgebied, hadden we als voorwaarde gesteld dat boeken om in aanmerking te komen voor opname in de reeks ofwel oorspronkelijk in het Nederlands moesten zijn geschreven, ofwel in Nederlandse vertaling verkrijgbaar moesten zijn. Sommige collega's sloegen de handen in elkaar om een gezamenlijk leesgroepdossier samen te stellen, waarbij bijvoorbeeld een letterkundige instond voor de literaire analyse en een jurist of socioloog de sectie over de behandelde mensenrechtenthematiek voor zijn of haar rekening nam. Andere collega's gingen de uitdaging solo aan. Met het oog op de uniformiteit ontving iedereen van ons een sjabloon met richtlijnen, die we vooraf hadden voorgelegd aan een focusgroep van ervaren (begeleiders van) leesgroepbegeleiders en verfijnd op basis van de ontvangen feedback. Inmiddels staan er al acht afgewerkte dossiers op de HRRN-website, onder redactie van Eva Brems en mijzelf.

Een divers aanbod

Het aanbod is divers, zowel qua genre, stijl en achtergrond van de auteur als qua mensenrechtenthematiek die in het werk aan bod komt, zonder dat Eva Brems en ik echt sturend hebben opgetreden. Er is een memoire bij van de Iraans-Koerdische vluchteling Behrouz Boochani, *Alleen de bergen zijn mijn vrienden* (2019), over zijn verblijf in erbarmelijke omstandigheden in een Australisch detentiecentrum op het eiland Manus. De vluchtelingenproblematiek staat ook centraal in *Wat is de Wat* (2006) van de Amerikaanse auteur Dave Eggers, een roman die het waargebeurde verhaal vertelt van een jongen die vluchteling wordt in het door oorlog verscheurde Zuid-Soedan. De nog altijd voortdurende oorlog in Syrië wordt dan weer geëvoceerd in de roman *De dood is een zware klus* (2017) van de Syrische schrijver Khaled Khalifa, over de gruwelijke tocht van twee broers en een zus die oorlogsgebied doorkruisen om hun vader te begraven.

Gendergerelateerd geweld, dat aan bod komt in Khalifa's roman naast tal van andere mensenrechtenschendingen, is prominent aanwezig in *Orkaanseizoen* (2017) van de Mexicaanse auteur Fernanda Melchor, een roman die het machismo, het geweld tegen vrouwen en de homohaat van de Mexicaanse samenleving veroordeelt. Het is zelfs geïnstitutionaliseerd in *Het verhaal van de*

dienstmaagd (1985) van de Canadese schrijfster Margaret Atwood, een dystopische roman over een maatschappij waarin de vrouw geheel ondergeschikt is aan de man en de hoofdpersoon in dienst is bij een echtpaar om kinderen te baren.

Raciaal geweld en slavernij worden dan weer aangekaart in *Wij slaven van Suriname* (1934) van de Surinaamse vrijheidsstrijder, schrijver en verzetsman Anton de Kom, een boek waarin de Surinaamse geschiedenis voor het eerst werd beschreven vanuit een antikoloniaal perspectief, door een afstammeling van slaafgemaakten die de gevolgen van de koloniale overheersing aan den lijve had ondervonden. Een vorm van hedendaagse slavernij wordt gehekeld in *Shop Girl* (2017) van de Vlaamse dichter Dominique De Groen, een dichtbundel over de schending van arbeidsrechten in de kledingindustrie in Bangladesh en India. *De knetterende schedels / Recht op antwoord* (1969), ten slotte, zijn een verhalenbundel en een pamflet van de Vlaamse auteur Roger Van de Velde die verslag doen van de schrijnende levensomstandigheden van geïnterneerden in psychiatrische instellingen en gevangenissen in ons land.

Samen lezen

Het leesgroepenproject werd op 5 mei 2022 voorgesteld in de Gentse openbare bibliotheek De Krook. Tijdens een panelgesprek legden Eva Brems en ik het opzet uit en lichtten de samenstellers van enkele dossiers hun werk toe. Een video-opname van de lancering, die ook werd gelivestreamd, is te vinden op de HRRN-website (Brems & Craps 2022); we wilden er immers niet alleen mensen uit het Gentse mee bereiken. De keuze voor De Krook als locatie was mede ingegeven door het feit dat die bibliotheek veel leesgroepen huisvest en op die manier een grote leesbevorderende rol speelt. Traditioneel denkt men bij leesbevordering aan kinderen en jongeren, maar er is ook nog heel wat potentieel bij volwassenen. Het blijft immers een goed idee om mensen naar boeken en verhalen toe te leiden en voor leesverdieping te proberen te zorgen, ook al zijn die lezers al meerderjarig.

Mijns inziens valt er met name veel winst te boeken bij leesgroepen. Die zijn enorm populair en komen voor in verschillende kleuren en vormen (Hartley 2001; Long 2003; Fuller & Rehberg Sedo 2013; Van Voorst 2015). Vaak gaat het om informele leesgroepen – vrienden onder elkaar – maar er zijn ook verenigingen en bibliotheken die leesgroepen organiseren, waaronder het Davidsfonds, Bond zonder Naam en dus De Krook, in samenwerking met partners als Avansa, Alliance Française Oost-Vlaanderen of de UGent. Als oprichter van een Engelstalige leesgroep in De Krook spreek ik voor een stuk uit eigen ervaring als ik zeg dat er behoefte is aan

professionalisering van leesgroepbegeleiders, of althans dat zij meer ondersteuning en omkadering goed zouden kunnen gebruiken.

Aan die behoefte wil dit project enigszins tegemoetkomen. Als literatuurwetenschapper hoop ik dat dit soort initiatieven kan helpen om de kwaliteit te verhogen van de discussies die er in leesgroepen worden gevoerd. Het is een goede zaak dat er boeken worden gelezen en een nog betere dat die vervolgens worden besproken, als dat tenminste op een diepgaande, inzichtelijke en goed geïnformeerde manier gebeurt. Mijn hoop is dat onze leesgroepdossiers die discussies kunnen verrijken, en ervoor zorgen dat er wat literatuurwetenschappelijke kennis doorsijpelt naar het brede publiek (Den Toonder et al. 2017).

Het belang van zulke discussies wordt erkend door Heidi Toivonen en Marco Caracciolo, die aandacht vragen voor het intersubjectieve karakter van narratieve ervaringen: zij betogen dat ‘the impact of literary texts is fundamentally shaped by their social context, through practices such as collective discussion in schools or reading groups’ (Toivonen & Caracciolo 2023: 62). Toivonen en Caracciolo benadrukken ‘the powers of the guided discussion of literary narrative’, waarbij vaak een van de deelnemers – de lesgever of moderator – een belangrijke rol speelt in het leiden van het gesprek (80). Lezen op zich maakt mensen niet tot kritische en verfijnde denkers, zo menen zij, wel expliciete reflectie over narratieve ervaringen tijdens geleide discussies. Of zoals Suzanne Keen opmerkt in haar boek *Empathy and the Novel*, ‘[r]eading alone (without accompanying discussion, writing, or teacherly direction) may not produce the same results as the enhanced reading that involves the subsequent discussion (what Wayne Booth calls *coduction*)’ (Keen 2007: 91), iets wat voorstanders van literatuur als middel om het empathische vermogen van lezers te ontwikkelen maar zelden onderkennen. Dat heeft veel te maken met de tegenwoordig wijdverbreide ‘ideology of the solitary reader’, de veronderstelling – een misvatting volgens Elizabeth Long – dat lezen losstaat van sociale relaties en dient te worden begrepen als een geheel individuele en hoogstpersoonlijke bezigheid (Long 2003: 11).

Sensibilisering rond mensenrechten

Ons project wil dus ‘enhanced reading’ bevorderen, maar dan wel specifiek met betrekking tot literatuur over mensenrechtenthema’s. De achterliggende gedachte is dat het lezen van en het spreken over literatuur kunnen bijdragen aan sensibilisering rond mensenrechten. Veel individuen, groepen en regimes die de mensenrechten willen uithollen lijken daar alvast van overtuigd te zijn; anders zouden ze niet zoveel moeite doen om boeken te verbieden – een bewijs *ex negativo*, zeg maar. Dat fenomeen is van alle tijden – denk aan de boekverbrandingen in nazi-Duitsland of de

index van de katholieke Kerk – maar het is zeer actueel in de Verenigde Staten. Conservatieve Amerikaanse drukingsgroepen zijn druk doende met het opzetten van campagnes om boeken te bannen uit schoolbibliotheken (Friedman & Farid Johnson 2022). Vaak gaat het daarbij om boeken met protagonisten die zwart zijn of tot de lgbtqia+-gemeenschap behoren, en die focussen op thema's als ras, gender of seksualiteit. Zelfs boeken van gerenommeerde auteurs als Toni Morrison, Margaret Atwood, Sherman Alexie, Alison Bechdel en Art Spiegelman zijn al in het vizier genomen. Bedoeling is – al zal je dat niet snel iemand hardop horen toegeven – het bestendigen van de witte suprematie, het patriarchaat en de heteronormativiteit.

Dat 'anti-wokers' denken dat literatuur een bedreiging vormt voor dergelijke ideologieën is niet zo verwonderlijk. Literatuur kan je als lezer immers uitnodigen je in te leven in de ervaring van mensen uit andere tijden, landen of sociale groepen. Door de wereld door hun ogen te zien ga je meer begrip opbrengen voor mensen in andere situaties dan de jouwe. Je leert ook kritisch te staan tegenover systemen die hen belemmeren in hun functioneren, en waar jij misschien nog nooit bij had stilgestaan omdat je er zelf in je geprivilegieerde positie geen last van hebt.

Er zijn allerlei voorbeelden bekend van boeken die effectief een significante rol hebben gespeeld in de strijd tegen onrecht door bij te dragen aan bewustwording daaromtrent, altijd een cruciale eerste stap. Een klassiek voorbeeld is *De hut van oom Tom* (1852) van Harriet Beecher Stowe, een roman die een grote invloed uitoefende op heersende opvattingen over slavernij en de afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten in de hand heeft gewerkt. Beroemd zijn de woorden waarmee president Abraham Lincoln de auteur zou hebben begroet toen hij haar ontmoette in Washington, DC in 1862, midden in de Amerikaanse Burgeroorlog: 'So you're the little woman who wrote the book that made this great war!' (Weinstein 2004: 1). Ook al zal dat wel met een zweem van ironie zijn geweest, die woorden geven toch minstens een idee van de impact die Stowes werk volgens Lincoln heeft gehad op de loop van de Amerikaanse geschiedenis. Met betrekking tot genderdiscriminatie valt de invloed in de echte wereld op van *Het verhaal van de dienstmaagd* van Atwood. Er wordt voortdurend naar verwezen wanneer vrouwenrechten in het gedrang zijn, bijvoorbeeld recent nog tijdens protesten tegen de beslissing van het Amerikaanse Hoogerechtshof om het recht op abortus af te schaffen. En Boochani's *Alleen de bergen zijn mijn vrienden* heeft de hardvochtige behandeling van vluchtelingen door Australië internationaal op de agenda geplaatst en dat land serieus in verlegenheid gebracht.

Er valt dus zeker wel iets te zeggen voor de stelling dat literatuur een rol van enige betekenis speelt of kan spelen op het vlak van bescherming van mensenrechten. Tegelijk zijn we uiteraard ook niet naïef: we zijn niet blind voor het feit dat literatuur courant wordt ingezet als propagandamiddel door machthebbers van allerlei slag die de mensenrechten met voeten treden.

Ze kan worden gebruikt om dubieuze regimes te rechtvaardigen of verwerpelijke ideologieën te promoten, gaande van kolonialisme en imperialisme tot nazisme, fascisme en stalinisme. De transformatieve kracht op zich van literatuur valt dus niet te vertrouwen, aangezien haar persuasieve potentieel kan worden benut om systemen van onderdrukking in stand te houden of te versterken. Niet alle literaire teksten bevorderen de mensenrechten; veel teksten werken net ongevoeligheid, kwade trouw en onnadenkendheid in de hand. Het is een vergissing te geloven dat de esthetische kwaliteiten van een literair werk op zich een garantie bieden voor emancipatorische effecten. De notie dat literatuur immuun zou zijn voor machtsrelaties kunnen we maar beter naar de prullenmand verwijzen. Wij poneren met dit project dus zeker geen intrinsiek en onlosmakelijk verband tussen literatuur en mensenrechtenpromotie, maar proberen wel een aantal specifieke literaire werken voor het voetlicht te brengen waarin die link wel degelijk aanwezig is.

Toekomstplannen

Iets waar we momenteel nog onvoldoende zicht op hebben, is in hoeverre onze leesgroepdossiers effectief worden gebruikt waarvoor ze zijn bedoeld. We hebben dit project wel al onder de aandacht gebracht van heel wat organisaties die aan leesbevordering doen of leesgroepen begeleiden, en hebben het ook voorgesteld op de mensenrechtendag die de VRT organiseerde in het Gentse Wintercircus ter gelegenheid van de wereldbeker voetbal in Qatar die van daaruit werd uitgezonden. In welke mate de dossiers hun doelpubliek bereiken, is echter moeilijk na te gaan. Door het informele karakter van veel – wellicht veruit de meeste – leesgroepen is het ook niet evident er contact mee te leggen. Dat de bestaande dossiers ‘enhanced reading’ bevorderen, hebben we ook nog niet zwart op wit kunnen aantonen middels een impactmeting, al vangen we wel wat anekdotische signalen op. Dit zijn aandachtspunten waar zeker rekening mee zal moeten worden gehouden in de toekomst.

Hoe dan ook zijn we vast van plan het huidige aanbod aan leesgroepdossiers de komende jaren verder uit te breiden. We hopen erin te zullen blijven slagen een heel diverse reeks literaire werken te presenteren. Onze leesgroepdossiers kunnen mensen hopelijk inspireren om anders, meer of voor het eerst te gaan nadenken en discussiëren over allerlei grote maatschappelijke uitdagingen, bijvoorbeeld armoede, ongelijkheid, diversiteit, migratie, duurzaamheid, digitalisering of democratische afbraak. Ik zou het ook mooi vinden als mensen dankzij onze leesgroepdossiers auteurs en teksten zouden ontdekken waarmee ze anders misschien wel nooit in aanraking zouden zijn gekomen. Vooral hoop ik dat onze dossiers hen kunnen helpen tot een dieper inzicht te komen in die werken en, langs die weg, in de mensenrechtenproblemen die erin behandeld worden.

We zijn uiteraard afhankelijk van wat onze collega's zien zitten qua literaire werken waarover zij een dossier willen samenstellen, maar kunnen altijd wel suggesties doen. We spelen momenteel met het idee zelf een leesgroep op te starten voor HRRN-leden waaruit hopelijk nieuwe leesgroepdossiers zullen voortvloeien. Een mogelijke piste is ook om in een volgende fase studenten bij dit project te betrekken die de educatieve master in de talen of de maatschappijwetenschappen volgen. Een opdracht voor een (gezamenlijke) educatieve masterproef zou kunnen zijn om een nieuw leesgroepdossier samen te stellen en daar zelf mee aan de slag te gaan in de derde graad van het secundair onderwijs. Die dossiers zouden immers ook wel eens goed van pas kunnen komen in een pedagogische context, als lesvoorbereiding voor taal- of andere leerkrachten.

Enkele titels die ik die studenten dan misschien zou aanraden, zijn *Gun Island* (2019) van de Indiase schrijver Amitav Ghosh (over klimaatverandering en migratie), als dat boek eenmaal uit het Engels is vertaald tenminste, en *Shuggie Bain* (2020) van de Schotse auteur Douglas Stuart (over stedelijke armoede). Ik zou ook graag wat verder teruggaan in de tijd, bijvoorbeeld naar *Max Havelaar* (1860) van de Nederlandse schrijver Multatuli of *De hut van oom Tom* van Stowe. Er valt bovendien veel inspiratie te vinden in lijsten met verboden boeken, aangezien die niet zelden een duidelijke mensenrechteninstek hebben. Er zouden wat mij betreft ook gerust boeken aan bod mogen komen die relevant zijn niet omdat ze de lezer empathie bijbrengen voor slachtoffers van mensenrechtenschendingen door hun perspectief in te nemen, zoals doorgaans het geval is in de werken die tot nu toe werden uitgekozen, maar omdat ze uitnodigen tot ideologiekritiek. Ik denk bijvoorbeeld aan *Lolita* (1955) van de Russisch-Amerikaanse auteur Vladimir Nabokov, een roman over de ontvoering en verkrachting van een meisje door haar stiefvader waarin de dader als vergoelijkende verteller en hoofdpersoon optreedt, al lijkt zo'n complexe en uitdagende casus over kindermisbruik en 'rape culture' mij wel eerder iets te zijn voor volwassen lezers dan voor middelbare scholieren (Solnit 2015).

Maatschappelijke relevantie

Was maatschappelijke dienstverlening lange tijd een ondergeschoven kindje in het academische bedrijf, dan is het tij op dat vlak in Vlaanderen – en zeker aan mijn eigen instelling – de laatste jaren toch wel aan het keren, en dat is maar goed ook. Gezien de tanende populariteit van de academische talenopleidingen en het nijpende tekort aan taalleerkrachten dat ermee samenhangt, lijkt het mij met name voor letterkundigen geen overbodige luxe om de ramen van onze vermeende ivoren torenen wijd open te zetten en onze inspanningen om in dialoog te treden met de samenleving

gevoelig op te voeren. Het leesgroepenproject is een bescheiden poging om ‘de buitenwereld’ te overtuigen van de maatschappelijke relevantie van literatuur én de studie ervan. Ik hoop ook dat het mijn letterkundige vakgenoten zal inspireren gelijkaardige of net heel andere initiatieven te nemen om onze discipline dichterbij het grote publiek te brengen.

Bibliografie

- Brems, E. & Craps, S. ‘Literatuur en mensenrechten: Voorbereidende dossiers voor leesgroepbegeleiders’, *UGent Human Rights Research Network*, 5 mei 2022 [16 september 2023]: <https://hrrn.ugent.be/impact-projects/literatuur-en-mensenrechten/>.
- Den Toonder, J., Visser, S. & Van Voorst, S. ‘Cultural Transfer in Reading Groups: From Theory to Practice and Back’, in: *Research for All*. 1 (1), 2017, 52-63.
- Friedman, J. & Farid Johnson, N. ‘Banned in the USA: The Growing Movement to Censor Books in Schools’, *PEN America*, 19 september 2022 [17 september 2023]: <https://pen.org/report/banned-usa-growing-movement-to-censor-books-in-schools/>.
- Fuller, D. & Rehberg Sedo, D. *Reading beyond the Book: The Social Practice of Contemporary Literary Culture*. London: Routledge, 2013.
- Hartley, J. *Reading Groups*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Keen, S. *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Long, E. *Book Clubs: Women and the Uses of Reading in Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
- Solnit, R. ‘Men Explain *Lolita* to Me’, *Literary Hub*, 17 december 2015 [22 oktober 2023]: <https://lithub.com/men-explain-lolita-to-me/>.
- Toivonen, H. & Caracciolo, M. ‘Storytalk and Complex Constructions of Nonhuman Agency: An Interview-Based Investigation’, in: *Narrative Inquiry*. 33 (1), 2023, 61-90.
- Van Voorst, S. *Gedeelde literatuur: Cultuuroverdracht in leesgroepen*. Groningen: Barkhuis Publishing, 2015.
- Weinstein, C. ‘Introduction’, in: Weinstein, C. (red.) *The Cambridge Companion to Harriet Beecher Stowe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 1-14.